

Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışında Batılı Bir El: Fransa

Anabtar Kelimeler: Ermeniler, Fransa, Osmanlı, Avrupa, Propoganda

Giriş

19. yüzyıl başlarında, önce Avrupa basınında dile getirilip bir sosyal mesele olarak lanse edilen Ermeni Meselesi, 93 Harbi sonrasında oldukça ağır şartlarla imzalanan Berlin Anlaşması ile siyasi bir platforma taşındı¹. Paris Barış Konferansı ile Avrupalı devletler hukukundan faydalanacağı ifade edilerek bir Avrupalı devlet kabul edilen Osmanlı Devleti'nin iç meselesi bu sayede diğer Avrupalı devletlerin de meselesi haline geldi. Daha evvel Sırp, Yunan ve Bulgar meselelerinde bu toplulukların nüfus yoğunluklarını ve etnik kökenlerini bahane ederek bağımsızlık mücadelelerine destek veren Avrupalı devletler, Ermeni meselesine de aynı doğrultuda bakmıştır. Ancak çalışmanın hemen başında belirtmekte fayda vardır ki; elimizdeki kayıtlar, Ermenilerin Anadolu'da hiçbir zaman demografik bir üstünlük arz etmediği gibi sadece belirli bölgelerde çok cüzi bir çoğunluk halini alabildiğini göstermiştir². Fakat yine de Osmanlı Devleti'nin sona oldukça yaklaştığı 93 Harbi sonrası dönemde Ermeni meselesi, Avrupalı devletler için kaçırılmayacak bir fırsat olarak görülmüş ve başta İngiltere, Fransa ve Rusya olmak üzere hemen tüm Avrupalı devletlerce kullanılarak, ABD'nin de dahil olması ile bir Ermeni savunma ve taarruz hattı hazırlanmıştır.

Tarihi, milliyetçi emellerine alet ederek³, bugünü geçmişin söylemleri ile meşru-

Galip Çağ*

Özet

2015 yılı yaklaşırken Türkiye Cumhuriyeti'ni bekleyen en mühim sorunlardan biri şüphesiz ki Ermeni soykırımı iddialarının yeniden ve çok daha güçlü bir şekilde ortaya atılmasıdır. Ancak bu kez 100. yıla izafen farklı bir hazırlık yapıldığı da kulislerde konuşulan bir gerçektir.

Ermeni Meselesi gibi sorunların çözümlük sarmalına saplanmasının en mühim sebebi şüphesiz ki ortaya çıkaran saiklerinin kolay tespit edilemeyeşidir. Zira 19. yüzyıl ile birlikte oryantalistik düşüncenin doğuya hükmediş sürecinde gizli bir el her daim kendini hissettirdi. Ama bu elin sabibi hiçbir zaman ortaya çıkmadı.

Ermeni meselesi söz konusu olduğunda bahsi geçen el sayısı düşünülenden de fazlaydı. Öncelikli yapılması gereken de bunların tespiti idi. Ki en başında Avrupalı devletlerin konuya müdahalelerinin anlaşılması önemliydi.

Bu çalışma bir çok faili bulunan konuya dair önemli etkenlerden biri olan Fransa'nın, meseleye dahil oluşunu ortaya koymaya çalışacaktır. Bu sayede doğru çözüm önerileri için doğru teşhisler gerekir anlayışının gereği ortaya konacaktır.

(*) Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, galipcag@gmail.com

(1) Nejat Göyünç, "Osmanlı Devletinde Ermeniler Hakkında", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2000, s. 38.

(2) Dündar Aydın, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında Fransa'nın Rolü", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984 Erzurum, Ankara 1985, s. 285; Örneğin 5 Temmuz 1880'de Van, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum ve Sivas'ta gerçekleşen bir nüfus sayımında Ermeniler toplam nüfusun %17'lik kısmını oluştururken, Müslümanların %79'luk bir orana sahip olduğu görülmüştür, bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (bundan sonra OBE), IV, Belge no: 50, İstanbul 1987, s. 220-223. Nüfus kayıtları ve istatistikleri durumu oldukça net bir şekilde ortaya koyarken, bu verilerin yabancı devletlerin politik emelleri doğrultusunda çarpıtılarak yanlışlara sebebiyet verdiği de ayrıca belirtilmesi gereken bir husustur, (Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu", <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale42.html>)

laştırma gayesinde olan araştırmacıların “olması gereken tarihi” inşa çabaları ve bu mada ortaya koydukları güdümlü tarih tezleri, Ermeni meselesini, tarihi bir realite olarak gerçekçi ve ilmi olarak ortaya konması gereken bir hadise olmaktan çıkararak bir siyasi koz haline getirmiştir. Görünen odur ki; bu mevzu uzun bir süre daha tartışılmaya devam edecektir. Konu ile alakalı söylenecek çok fazla şey olmakla beraber bu çalışmada perspektif biraz daraltılarak Fransa'nın Birinci Dünya Savaşı'na kadar ki dönemde Ermeni meselesinde oynadığı rol üzerinde yoğunlaşılacaktır.

Fransa'nın Ermeni Meselesine Dahil Oluşu

Osmanlı devleti bilindiği üzere, tabiiyeti altındaki gayrı Müslimlerle, uzunca bir süre oldukça ahenkli bir ilişki kurmuştu. Bilhassa idari yapısında sağladığı istikrar ve eşitlik merkezli düşünce tarzı zaman içerisinde birçok gayrı Müslim'i idari mekanizmada yüksek mevkilere çıkarmıştı⁴. Bu uyumlu dönem batılı devletlerin Osmanlı devleti ile kurdukları ilişkilerin zamanla özellikle Hıristiyan ahalie temasına kadar devam etmiştir. Hali hazırda Fransa'nın da Ermeni meselesine dahil oluşu aynı dönemlere rastlamaktadır.

1552 yılında Osmanlı Devletinden aldığı ticari imtiyaz ve İstanbul'da daimi elçi bulundurma hakkı ile Osmanlı sınırlarına giren Fransızlar daha evvel kendileri gibi Katolik olan Venedik elçilerinden elde ettikleri bilgileri bir kenara bırakarak Osmanlı Devleti ve tebaası hakkında ayrıntılı raporlar hazırlamaya başlamışlardır. İlişkilerin başında 1581 yılına ait olduğu ifade edilen bir rapordan Fransızların Osmanlıların en parlak dönemlerini yaşadığı düşünülen bu tarihlerde özellikle gayri Müslimler hakkında önemli notlar tuttıkları ve menfi planlar yaptıkları anlaşılmaktadır⁵. Ancak Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu bu dönemde fikirlerini pratikte

hayata geçiremeyen Fransa idaresi; 17. yüzyılda Kudüs ve Halep konsolosluklarının bölge ahalisini isyana teşvik eden faaliyetleri ile yavaş yavaş planlarını uygulamaya koymuşlardır. Osmanlı Devleti henüz kuvvetli bir yapı arz ettiği bu dönemlerde bu konuda tepkisini ortaya koymaktan geri durmamış ve zaman zaman ilişkileri askıya almaktan da çekinmemiştir.

Osmanlı Devleti'nin en uzun yüzyılı olarak ifade edilen ve kimilerine göre sonun başlangıcı olan 18. yüzyılda, Fransa zayıflayan Osmanlı idaresine paralel olarak faaliyetlerine hız vermiştir. Özellikle Suriye toprakları üzerindeki emellerinin gerçekleştirilebilmesi için⁶ bölgeye hakim olmak önemli bir aşama olacaktır. Bu hâkimiyetin gerçekleşmesinin en iyi yolu onlara otonom bir devlet kurmaları için samimi bir şekilde çalıştığını göstermekti⁷.

Fransa'nın Ermenilere Tesir Noktasında Kullandığı Metotlar

19. yüzyıla gelindiğinde Fransa, elçilik ve konsolosluklar, ticari faaliyetler, seyyahlar, misyoner ve dini kuruluşlar, ihtilalin getirdiği yeni fikirler ve zamanla Osmanlı sınırlarında modernleşme ile paralel olarak yaygınlaşan yayınlarla içerdeki gayri Müslimlere zaman zaman müdahale etmeyi başarmıştır.

Bahsi geçen müdahaleyi daha iyi görme açısından azınlıklara -bilhassa Ermenilere- tesir noktasında Fransızların kullandığı metotların ayrı ayrı irdelenmesi faydalı olacaktır.

- (3) Justin McCarthy, “Bırakın Tarihçiler Karar Versin”, Çev. Doğan Coşkun, *Türkiye Ermenistan İlişkileri, Dünyü, Bugünü ve Geleceği Konferansı 15 Mart 2001*, İstanbul, s. 113.
- (4) Örnek olarak bkz; Arzu Tozduman Terzi, “Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar”, *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, ss. 21-34.
- (5) Aydın, a.g.e., s. 287
- (6) Leon Dominian, “Europea at Turkey's Door”, *Geographical Review*, Vol.1, No.4, April 1916, s. 292.
- (7) William I. Shorrock, “The Origin of French Mandate in Syria and Lebanon: The Railroad Question, 1901-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No.2, Nisan 1970, s.133.

Elçiliklerin ve Konsoloslukların Kullanılması

Osmanlı Devleti ile ilişkileri 16. yüzyıl-da başlayan Fransa, 19. yüzyıla gelindiğinde artık Kudüs, İzmir, Selanik, Trabzon, Erzurum, Maraş ve Halep başta olmak üzere yirminin üzerinde konsolosluga sahip olmuştur⁸. Bu konsoloslukların Ermeniler üzerindeki tesirinin daha iyi anlaşılabilmesi için konsolosluklarca hazırlanan raporların eleştirel bir gözle değerlendirilmesi zaruri bir harekettir. Örneğin 1825'te Zeytûn ve 1841'de Trabzon ve Erzurum konsolosluklarınca hazırlanan raporlar görüldüğünde bu iki bölgedeki Ermenilerin ne şekilde tahrik edilerek tabii oldukları devlete isyan ettirildikleri daha iyi bir şekilde anlaşılacaktır⁹. Fransız konsolosluklarının yanında İngiltere ve Rusya gibi devletlerin temsilciliklerinin de bu noktada ciddi bir faaliyet içinde olduğu da bilinmektedir. Özellikle bu üç konsolosluğun patrikhane ile Ermeni piskoposların arasında haberleşme aracı olarak kullanıldığı ve bu haber alışverişine Osmanlı idaresinin müdahale ederek bölge idare amirlerinden piskoposların faaliyetlerine dikkat etmelerini talep ettikleri kaynaklarca sabittir¹⁰.

Fransızların Anadolu'nun birçok bölgesinde açılan Fransız konsoloslukları farklı vesileler ile Ermeni olaylarına müdahil olmuşlar ve genel manada onların lehine tavır koymuşlardır. Bu hadiselerin en mühimlerinden biri de şüphesiz ki Zeytûn isyanıdır.

Zeytun İsyanı ve Elçilikler-Konsolosluklar Faktörü

Zeytûn, Bugünkü Kahramanmaraş'ın kuzeybatısında Ceyhan nehri ile Göksun çayı arasında sarp ve ormanlık olarak bilinen Berit dağı eteğinde Zeytûn çayı üzerinde kurulmuş bir yerleşim merkezidir¹¹. Bölge Ermenilerinin buraya 1064 yılında Selçukluların Anı bölgesini alması ile göç ettiği sanılmaktadır. Buradaki Ermenilerin Osmanlı idaresinde buldukları süre içerisinde bölgedeki demir

madenlerini işleterek geçimlerini sürdürdükleri ve fırsat buldukça da bilhassa bölgenin özelliklerinden faydalanarak otoriteye baş kaldıkları kaynaklarca malumdur. Bu isyanlardan özellikle 1780 ila 1857 arasında gerçekleşenleri bilhassa mühimdir, çünkü Osmanlı Devleti'nin dış müdahalelere en fazla maruz kaldığı bu dönemde içte gerçekleşen bu tür çalkantılar önemli ölçüde idari zafiyetler yaratmıştır. Ancak bu isyanların genel karakteri yerel idarelerin usulsüzlüklerine tepki mahiyetinden öteye geçmemektedir. Zeytûn Ermenilerinin bu asi tavrı yabancı devletlerin dikkatini çekmiş olacaktır ki; yerel idareye tepki olarak doğan bu isyanlar zamanla bu devletlerin teşviki ile siyasi bir mana kazanmıştır.

Daha evvel de belirttiğimiz üzere Fransa için XIX. yüzyıla gelindiğinde en önemli cazibe merkezi başta Çukurova ve Suriye toprakları olmak üzere yakın doğu coğrafyası olmuştur. Bunda bölgedeki yoğun Katolik Ermeni nüfusu etkin olmakla birlikte Çukurova'nın verimli toprakları da önemli rol oynamıştır. Zira daha 1802 yılında, Napolyon Bonapart, Fransa'nın İstanbul büyükelçisi Brune'e bölgedeki Hıristiyanların ve kutsal mekanların koruma altına alınması gerektiğini ifade ederken, bundan iki yıl sonra Talleyrand da aynı elçiye Fransa'nın bölgede hakim olabilmesi için buralarda başta okullar açmak olmak üzere bir dizi faaliyete geçmesi gerektiğini belirtiyordu¹².

Fransa'da 1848-70 yılları arasında hüküm süren III. Napolyon döneminde dış politikada Suriye topraklarının önemi iyice su yüzüne çıkmış ve Süveyş kanalının açılmaya karar verilmesi ile bölge hakimiyeti Fransa için vazgeçilmez bir hal almıştır. Bunun için, Fransa öncelikle bölgedeki Dürzi-Maruni çe-

(8) Aydın, a.g.e., s. 287

(9) Aydın, a.g.e., s. 288

(10) Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (bundan sonra OBEFI), I, Ankara 2002, Belge no. 62.

(11) Erdal İter, "Ermeni Meselesi'nin Perspektifi ve Zeytûn İsyancıları (1780-1880)", Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988, s. 67.

(12) İter, a.g.e., s. 105.

kişmesine dahil olarak buralarda yatıştırıcılık rolüne soyunmuştur. Bu mücadele sonunda Lübnan mutasarrıflığına Katolik bir Ermeni olan David Efendi atanmıştır¹³. Ancak Lübnan'da ortaya konan bu idare tarzı Zeytûn Ermenilerini de harekete geçirmiş ve aynı idareyi kendileri içinde talep etmeye hazırlanmışlardır. Zira bu hadise 1861 olaylarına ve 1862 isyanına sebep teşkil edecektir.

1862 isyanının başlangıcı, kendisini Katolik Lusignan hanedanından gelen son Ermeni prensi olarak tanıtan Levon'un, Fransa hükümdarı III. Napolyon'un desteği ile bölgeye gelerek Zeytûn bölgesi için bağımsızlık istemesi ile gerçekleşmiş, ancak 1861'de gerçekleşen bu ilk siyasi hamle başarısız olunca, bu sefer Zeytûn Ermenilerinden müteşekkil bir heyet gizlice İstanbul'a gelmiş ve burada Ermeni yazarlardan oluşan bir heyetçe tören ile karşılanmıştır. Bu arada Bab-ı Ali'yi III. Napolyon'a şikayet etmek üzere Kevork Vartabet Apartyan ve papaz Garabet Şahinzaryan'ın başkanlık ettiği bir heyet Paris'e yollanmıştır¹⁴. Paris büyükelçisi Cemil Paşa bu heyetin zannedildiği gibi Ermeni soylusu olmadığını ifade etmekle beraber Fransızların bu heyet lehine tavır aldığını hissettiğini de ifade etmiştir.

İstanbul'da bulunan Paris büyükelçisi devletinden aldığı emir ile Ermeniler lehine Bab-ı Ali'ye başvurmuş ve Zeytûn harekâtının durdurulmasını sağlamıştır. Harekât durdurulduktan sonra meselenin incelenmesi için bölgeye bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Bu arada Fransa'nın elçilik ve konsolosluklar vesilesi ile Ermenilere verdiği destek devam etmiş ve Zeytûn isyanı sırasında Ketman köyünü basan Ermeni isyancılar hükümet tarafından yakalandıktan sonra Fransız konsolosluğunun ısrarı ile serbest bırakılmışlardır¹⁵.

Zeytûn'da başta Fransa olmak üzere diğer Avrupalı devletlerin desteği ile başlayan olaylar Berlin kongresi sonrasında da devam etmiş ve 1878-79 isyanları ile son bulmuştur. Ancak bu olaylar Fransa'nın bölgedeki

menfaatleri doğrultusunda Ermenileri her durumda kullanmaktan geri durmayacağı- nı göstermiştir. Kaldı ki; Fransa'nın isyanın sona ermesiyle tutuklanan asilerin saliverilmesi ile alakalı olarak hariciye nezaretine yaptıkları başvurular ve bu başvuruların gerekçeleri oldukça ilginçtir. Örneğin isyan neticesinde bölgedeki Ermenilerin Maraş ve Halep civarına göçmesi ve bu göç sonrası bir kısım Ermeni'nin ölümü Fransa'nın tepkisine yol açmış ve "bu hadiselerde herkese düşen sorumluluk adına olabildiğince hızlı ve doğru karar alınması aciliyetinden..." bahsederken bahsetmiştir. Ayrıca meselenin araştırılması için Bab-ı Ali tarafından görevlendirilen Galip Paşa ile Nourian Efendi'den müteşekkil heyetin varlığından duydukları memnuniyeti de belirtmekten de geri durmamışlardır¹⁶. Bunun yanı sıra Bab-ı Ali'ye verdikleri sözlü notada meseleye olan romantik yaklaşımlarını sürekli olarak kullandıkları Ermenistan'daki sefalet, açlık, yoksulluk ve acıklı hadiseler ibareleri ile nazara vermişlerdir¹⁷. Ayrıca bu isyandan sonra İstanbul kaynaklı olarak verdikleri bazı haberler ile Ermenilerin Osmanlı idaresine karşı verdikleri "mücadeleyi" dünya kamuoyuna duyurmayı ihmal etmemişlerdir. Ancak asıl ilginç olan nokta bu haberlerin çoğu zaman asılsız yada abartıdan ibaret olduğunun ortaya çıkmasıdır¹⁸. Asılsız haber yayınlamasından dolayı zaman zaman tekHzipler de kaçınılmaz olmuştur¹⁹.

Sasun İsyanı ve Elçilikler-Konsolosluklar Faktörü

Tarihler 1894'ü gösterdiğinde Sason (Sasun) da yeni bir Ermeni isyanı patlak vermiştir. İsyanın bölgenin dağlık ve merkezden uzak olmasından dolayı kısa zamanda yayılması ile Osmanlı idaresinin müdahalesi zor-

(13) İlater, a.g.e., s. 107.

(14) İlater, a.g.e., s. 111.

(15) OBE, I, Belge no: 155, s. 342.

(16) OBEFİ, I, Belge no. 1.

(17) OBEFİ, I, s. Belge no. 1.

(18) 1890 tarihinde "Matin" adlı bir Fransız gazetesinde çıkan isyan haberinin tekHzibine dair telgraf için bkz., OBEF, I, Belge no. 7.

(19) "Matin" gazetesinin haberinin "Voltaire" gazetesinde tekHzip edildiğine dair bkz., OBEFİ, I, Belge no.7.

laşmış ve isyan ancak 23 Ağustos tarihinde elebaşı Hamparsum Boyacıyan'ın yakalanması ile son bulmuştur. Ancak hadiseler batıda önemli ölçüde yankı bulunca İstanbul'da bulunan yabancı devlet temsilcilerinden bir heyet oluşturularak bölgeye gönderilmiştir. Uzun oturumlar ve şahitlerin dinlenmesinden sonra; (20 Temmuz 1895'te) iddia edildiği gibi bir Ermeni katliamının olmadığı ve bu olayda Ermeni tarafının suçlu olduğunu ifade eden bir rapor yayınlanmıştır (20 Temmuz 1895)²⁰. Bahsi geçen heyette İngiltere, Rusya'nın Erzurum konsolosu ile Fransa konsolosu da yer alarak tetkikleri yakından izlemişlerdir²¹. Bölgeye bu heyetten başka görevliler de tetkik amaçlı olarak gönderilmiş, hatta bunların bir kısmının maksatlarını aşarak devlet aleyhine faaliyetlerde buldukları kaydedilmiştir²².

İki önemli isyan hareketi sonrasında 1895'te, bilhassa merkezi İngiltere'de bulunan Hınçak komitesi üyelerinin tahrikleri ile Zeytûn'da yeni bir isyan başlamıştır. İsyanın boyutları oldukça büyüdüğü için Ağustos ayında başlayan çatışmalar 28 Ocak tarihinde iki taraf arasında varılan bir anlaşma ile son bulmuştur²³. Asilerin başını çeken dört Ermeni²⁴ İngiliz konsolosluğunun desteği ile Zeytûn'dan çıkarıldıktan sonra Mersin Limanından Fransa'nın Marsilya şehrine gönderilerek²⁵ burada muhafaza edilmişlerdir. Aynı Ermenilerin 3 yıl sonra tekrardan bir Fransız posta gemisi ile Kıbrıs üzerinden getirilerek İskenderun'a çıkarıldıkları ve bölgede yeniden karışıklık çıkarmaya çalıştıkları kaynaklarda yer almaktadır²⁶.

Bu arada Osmanlı Arşivi'nde mevcut olan kayıtlara bakıldığında, Osmanlı hükümeti Fransa'nın Ermeni politikasının farkında olduğu anlaşılacaktır. Zira 29 Nisan 1896 yılında hariciye nezaretine ulaşan bir mektupta de aynen şu ifadeler kullanılmıştır:

"Hariciye Nezareti'ne

Halep Fransa konsolos vekilinin Zeytûn'dan Maraş'a dönüşünde eylemciler-

den oldukları sabit olan bir takım Ermenileri himaye ile bunları bir takım iddia ve zararlı düşüncelere yönlendirmek gibi teşvik ve kışkırtmalarda bulunduğunu, bunun da Ermeni Katolik piskoposunun yaptığı kandırmacaların bir eseri olduğunu, bu defa Maraş'a gelen Fransa büyükelçiliği askeri ataşesinin de bu yolda kandırmacalara devam ettiğini, başka ifadeleri içeren Halep vilayetinden alınan 27 Nisan 1896 tarihli telgraf ek olarak sunulmuştur. Adı geçenleri açıktan açığa Katolikleri himaye ve korumaya kalkışmaları konusu üzerine ileri sürülen görüşler dikkate değer görüldüğünden gereğinin yapılması..."²⁷

Mayıs 1895'te Rus ve İngiliz elçilikleri ile birlikte Fransa elçiliği de Ermeni nüfusun yoğun olduğunu ifade ettikleri bölgelerde bir reform faaliyetini öngören plana imza koymuşlar²⁸ ve yine Osmanlı iç işlerine Ermenileri bahane ederek müdahale etmekten geri durmamışlardır²⁹. Ancak Osmanlı devleti bu müdahale karşısında sessiz kalmamış ve reform çalışmalarının gerçekleşeceğini ancak istenildiği gibi halkın bir kısmı için değil tümü için geçerli olacağını ifade etmiştir³⁰. Daha evvel Ermeni meselesinin ortaya çıkması ile "*Ermeni Üçlü Antlaşması*" olarak ifade edilen bir ittifak kuran İngiltere, Rusya ve Fransa üçlüsü³¹ bu cevaptan memnun kalma-

(20) Ercüment Kuran, "Ermeni Meselesinin Uluslararası Boyutu", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2001, s. 108.

(21) Ali Karaca, Türkiye'de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İggale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915), *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, s. 114.

(22) Halep Fransa konsolosluğunda görevli Barthelemy'nin tetkik için gittiği Maraş'ta zararlı faaliyetlerde bulunduğuna dair, bkz., OBEFİ, I, Belge no. 48.

(23) İsyanda 20.000 müslümanın katledildiği kaydedilmektedir, bkz. McCarthy, "Bırakın Tarihciler Karar Versin", s. 117.

(24) OBEFİ, I, Belge no. 26, aynı belgenin ekinde bu dört Ermeni'nin isimleri de mevcuttur: Oghassi, Ratchia, Eyak ve Meldj.

(25) Cezmi Eraslan, "Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, s. 90.

(26) OBEFİ, I, Belge no. 40.

(27) BOA.A.MKT.MHM.651/10

(28) Karaca, a.g.e., s. 116.

(29) Richard G. Hovannissian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire", *Last European Quarterly*, 6:1, Mart 1972, s. 13.

(30) Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976, s. 328.

(31) Kuran, a.g.e., s. 109.

mış ve İstanbul'daki büyük elçiliklerine emir vererek Osmanlı Hariciye Nazırı Küçük Said Paşa'yı ıslahat çalışmalarını görüşmek üzere davet etmişlerdir. 13 Ekim 1895'te başlayan görüşmeler Fransız elçiliğinin Tarabya'daki yazlık köşkünde gerçekleşmiş ve 20 Ekim 1895'te "Islahat Nizamnamesi" olarak ifade edilen metin kabul edilmiştir³². Yukarıda bahsi geçen üç ülke temsilciliği bu nizamname sonrası ülkelerinin memnuniyetini belirtmeyi de ihmal etmemişlerdir³³.

Yukarıda ifade edilen isyanlar ve sonrasında, gerçekleştirilmesi sözü alınan reform taleplerine rağmen Ermenilerin menfi tutumları devam etmiş ve Van İsyanı (16 Haziran 1896) ile Osmanlı Bankası Baskını (26 Ağustos 1896) gibi iki mühim hadise gerçekleştirildikten sonra faileri yine başta Fransa olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinin konsolosluklarının baskısı ile ülke dışına çıkarılarak Marsilya gibi Avrupa şehirlerine gönderilmiştir³⁴. Sonrasında bu Ermenilerin bir kısmı Fransa'dan ayrılarak Amerika'ya göç etmişlerdir³⁵. Bu isyan ve baskınlar sebebiyle Berlin Anlaşmasının 61. maddesinde ve sonrasında Islahat Nizamnamesinde yapılması istenen reformlar doğal olarak sekteye uğramış ve Osmanlı idaresi de bu gecikmelerin müsebbibinin Ermeniler ve faaliyetleri olduğunu ifade eden bir mektubu³⁶ (30 Eylül 1896'da) önemli Avrupa merkezlerine göndermiştir. Fakat Ermenilerin kendi bölgelerinde gerçekleşecek reformların yine Ermenilerin menfi faaliyetleri neticesinde gecikmesini kabul edemeyen bazı araştırmacılar II. Abdülhamit'in daha bu dönemde Ermenileri cezalandırdığını, zira Balkan ülkelerinin yüzünün başındaki isyan faaliyetlerinden dersini aldığını iddia etmişlerdir³⁷.

İsyan faaliyetleri ve reform taleplerinden başka Fransa'nın elçilikler bazında Osmanlı tebaasına ilişkin müdahalelerinden biri de Hasun (Hassun) meselesi vesilesi ile gerçekleşmiştir.

Hasun Meselesi Elçilikler-Konsolosluklar Faktörü

Ermeniler 1830 tarihine kadar hükümet indinde "nazır" rütbeli Müslüman bir memur tarafından temsil edilmekte idiler. Ancak 1830 tarihinde bir hattı hümayunla Katolik Ermenilerin bir din adamı tarafından temsil edilmesine izin verilmiştir. Buna göre bu şahıs ülke dâhilindeki tüm Katolik Ermeniler üzerinde söz sahibi oluyordu. Buna göre Ermenilerin sivil bir patrik tarafından temsil edilmesine izin veriliyorken bu tarz idare 1860 tarihinde son bulmuştur. Fakat 1857 tarihinde, daha evvel Fener ve Kumkapı patrikhanelerine verilen imtiyazlar Ermeni patrik Hasun'a verilince, Ermenilerin en üst düzey temsilcisi olan Cebeli Lübnan'daki katolikos ile bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Zira bahsi geçen merkezde bulunan katolikosun 1866'da ölümü ile Hasun tüm Katolik Ermenilerin tek ruhani lideri olmuş bu durum da papa tarafından tasdik edilince Ermeniler arasında ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Buna göre duruma muhalefet eden Ermeniler kendilerini ayırmak için ayrı bir cemaat kurmaya karar vermişler ve Fransa da bu noktada devreye girerek bir takım telkinlerde bulunmuştur. Fransa'nın desteğini alan muhalifler kurdukları cemaate "Şarklı Katolikler" adını vermişlerdir. Bu cemaatin idare meclisini 13 kişi teşkil etmiştir³⁸.

Muhalifler başta çok fazla etkili olamamakla birlikte 1872 tarihinde Hasun'u patrik ilan eden hattı şerifi geçersiz kılmayı başarmışlardır. Hasun'un yerine sivil patrik olarak Rahip Küpelyan'ı (ya da Küpeliyan)

(32) Kuran, a.g.e., s. 110

(33) Uras, a.g.e., s. 355.

(34) Özellikle banka baskınında yakalanan 17 Ermeni içerisinde subayların bulunduğu ve "Gronde" isimli bir gemi ile kaçırıldıkları kaydedilmiştir; bkz. OBEFİ, I, Belge no. 41. Gronde ve daha evvel Sidon gemileri ile Fransa'ya ulaşmış olan Ermenilerin ayrıntılı kayıtları ve ikamet şartları da yine vesikalarda yer bulmaktadır; bkz., OBEFİ, I, Belge no. 41.

(35) OBEFİ, I, Belge no. 41, s. 110.

(36) OBEFİ, I, Belge no. 32.

(37) Vartan Suren Kasparian, The Historical Roots Of The Armenian Question 1878-97, Doktora Tezi, Utah Üniversitesi, 1977, s. 171.

(38) Rahip Yervant Gomidos Çark, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, Yeni Matbaa, 1953, s. 264.

seçmişlerdir³⁹. Ancak Hasun ve taraftarları ile alakalı hadiseler son bulmamış ve Avrupa basınında yankıları devam etmiştir. Bu yankılara binaen Katoliklerin hamisi konumunda olan Fransa rahatsızlığını belirtmekten çekinmemişlerdir ve Paris'te bulunan Osmanlı elçisine sıklıkla doğu bölgelerindeki Hasunistlerin faaliyetleri ile alakalı baskılarda bulunmuştur⁴⁰. Ayrıca Hassun'un görevden alınmadan evvel bilhassa İstanbul'da bulunan Fransız temsilcilikleri tarafından desteklemesi de yine Osmanlı tarafı tarafından hoş karşılanmamıştır⁴¹. Şunu da belirtelim ki; Fransa'nın Katolik Ermenilerle alakalı bu meseleye müdahalesinde, Ermenilerin Rusya tesirine girmelerinden çekinmeleri önemli rol oynamıştır⁴².

Ticari Faaliyetler

Ticari faaliyetlerin Ermeni meselesindeki tesiri kaynaklarda konsolosluk kayıtları kadar net bir şekilde görülmemekle beraber, bu ticari faaliyetler sayesinde yabancı tüccarların Anadolu'daki hemen tüm bölgelerde rahat bir şekilde hareket etmeleri onların da Ermenilere tesir etmekte zorlanmadıklarını düşünmenin yanlış olmayacağını göstermektedir. Ayrıca Fransa'nın İstanbul büyükelçiliği vasıtasıyla Bab-ı Ali'ye yaptığı baskının 1830 tarihinde Ermenilere bir Katolik kilisesi açma olanağı vermesi ile Ermenilerin Fransa için ticari manada bir çıkar merkezi haline gelmesini kolaylaştırdığı da⁴³ ayrıca düşünülmesi gereken bir noktadır. Ayrıca Fransa'nın ticari manada Osmanlı devletini bir yatırım aracı haline getirmesinin delili olması açısından, 1854-1914 yılları arasında Fransa'dan gelen sermayenin 1910 yılına kadar gelen yabancı sermayenin %20,3'ünü oluşturduğunu ve bu rakamın giderek arttığını hatta 1910-13 döneminde %55,8'e çıktığının bilinmesi önemlidir⁴⁴.

I. Dünya Savaşı öncesinde Fransa, Osmanlı Devleti'nin mevcut borcunun %62,9'unu idare etmekteydi⁴⁵. Aynı zaman-

da *devlet bankası* olarak ifade edebileceğimiz Osmanlı Bankası bütünü ile İngiliz ve Fransız sermayesi ile ayakta durmaktaydı. Bu manada bankanın elinde tuttuğu tütün tekeli, demiryolları işletmeciliği ve belirli endüstri kolları direkt olarak bu iki süper gücün elinde idi. Özellikle Fransa'nın Anadolu'da idare ettiği beş farklı demiryolu güzergahı -Mudanya-Bursa, Mersin-Adana, Beyrut-Şam-Müzeyrib, Yaffa-Kudüs ve İzmir -Kasaba- için 1902 yılında yaptığı yatırımın 202 milyon frankın üstüne çıkması⁴⁶, Anadolu'nun bilhassa orta doğuya yakın bölgelerinin önemini ortaya koyması bakımından önemli bir ölçüdür. Hâlihazırda ticari gayelerle Anadolu'nun hemen her yerine ulaşmış olan Fransa temsilcilerinin coğrafya üzerinde sağlam durabilmesi için buralarda kendi din ve mezheplerinden olan halklara -mesela Ermeniler- yakın durmaları ve onlara yakın durmaları gayet normaldir.

Seyyahlar

Fransız seyyahların Osmanlı sınırları içerisindeki ilk faaliyetleri 1548'de Gabriel d'Aramon ile başlamıştır⁴⁷. Bu dönemden sonra zaman zaman Fransız seyyahlar Osmanlı sınırlarında görülmüş ve bilhassa 17. yüzyılda Paris'te açılan "*Doğu Diller Okulu*"nda Türkçe'yi öğrenmeleri ile bu seyahatlerinde daha rahat hareket etmeleri ve bölge halkı ile daha yakın ilişkiler kurmaları kaçınılmaz olmuştur. Zira kaleme aldıkları eserlerle Osmanlı azınlıkları ve coğrafyası konusunda aktardıkları bilgiler önemli bir çıkış noktası olarak devlet politikalarının uygulanmasında kullanılmıştır.

(39) Gomidos, a.g.e., s.265.

(40) OBE, II, Belge no. 57, s. 349.

(41) OBE, II, Belge no. 7, s. 106

(42) OBE, II, Belge no.19, s. 186.

(43) Ali İhsan Gencer, "Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü", *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, s. 72.

(44) Bige Yavuz, *Türk Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 15.

(45) Shorrock, a.g.e., s. 134.

(46) Shorrock, a.g.e., s. 135.

(47) Aydın, a.g.e., s. 288

Misyonerler

Osmanlı Devleti topraklarında özellikle orta doğu ve buralara yakın bölgelerde yaşayan Katolik Ermenilerin merkezi idareye başkaldırışında Fransa'nın misyonerlik faaliyetleri ve destekledikleri dini cemaatler önemli rol oynamıştır⁴⁸.

Haçlı Seferleri sonunda biten Fransız-Ermeni işbirliğini Ortodoks, Protestan ve Katolik işbirliği olarak tekrar canlandırmak isteyen Papa VI. Quint (1585-1590), çeşitli Katolik devletlerin de teşvikiyle Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere heyetler göndermiş ve Osmanlı Devleti'nde kendine bağlı ve gayrı-resmi olarak Fransa'nın himayesinde bulunan Katolik misyonerlere Ermenileri Katolik mezhebine çekmek için talimat vermiştir. "Papa için gönül, Fransa için kul kazanmak" yolunda seferber olan bu misyonerler, derhal çalışmalarına başlamışlardır. Bu gelişmelerden sonra 1604'de yeniden yürürlüğe konan Türk-Fransız antlaşmasında Fransa'ya Katolikler üzerinde himaye hakkı tanınmasıyla, Ermeni toplumunda çözülme bilhassa Katolikliğe geçme eğilimi ile baş göstermiştir⁴⁹. Misyonerlerin faaliyetleri bu şekilde devam ederken Fransa, 1740 Kapitülasyonları ile imparatorluk içerisindeki Katoliklerin himayesini eline alınca faaliyetlerini daha rahat devam ettirme imkanı bulmuştur⁵⁰. Ayrıca sağladıkları bu imtiyaz ile diğer devletlere de benzer imtiyazlar sağlama noktasında ön ayak olmuşlardır.

Kanuni döneminden itibaren doğu Katoliklerinin hamisi durumunda olan Fransızlar İngiltere'nin bölgedeki dini cemaatler üzerindeki tesirini bertaraf edebilmek için burada, 1829 Edirne Anlaşmasından sonra Ermeni-Katolik Patrikhanesini kurmuşlardır. Hali hazırda bu patrikhanenin tesisinden sadece bir yıl sonra ilk misyoner grubu deniz yolu ile bölgeye gelmiştir. Misyonerlik çalışmaları Cizvit ve Fransisken Tarikatları tarafından yapılmakla birlikte, gayelerinin sadece

Hıristiyanlığı yaymak olduğu iddia edilen bu tarikat manastırlarının -bilhassa Fransisken manastırları- özellikle zararlı ve kışkırtıcı fikirler içeren belgelerin muhafazası noktasında etkin bir rol oynadığı tespit edilmiştir⁵¹.

Kısaca Fransızlar bölgedeki misyonerlik faaliyetleri ile birlikte hem Katolik cemaatine tesir etmiş hem de Protestan devletlerin misyonerlerinin bölgeye gelmesine sebep olmuşlardır⁵².

1682 tarihinde Erivan, Erzurum ve Bitlis'te Fransız misyonerlerin faaliyetlerinden bahsedilmekle beraber bu faaliyetlerin çok fazla tesirli olmadığı gözükmektedir. Ancak 19. yüzyılda Osmanlı devleti idaresinin zafiyetleri ve Fransız temsilciliklerinin bilhassa doğu bölgelerde sağladığı yaygın yerleşim ile misyonerlik faaliyetleri bu yüzyılda tam bir patlama yaşamıştır. Tabi bu patlamanın tesirleri 1830'da Ermeni Katolik kilisesinin, 1847'de de Ermeni Protestan kilisesinin açılması ile daha net bir şekilde görülmeye başlamıştır⁵³. 1875-78 yılları arasında Fransız Katolik papazlarınca yayınlanan "La Terre Sa-

(48) Ergünöz Akçora, Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni İsyancıları Ve Türk Ermeni Toplum İlişkilerine Etkileri", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2000, s. 124; Sebahattin Özel, www.stradigma.com/turkce/ozel/makale_01.html

(49) Recep Şahin, Tarih Boyunca Türk İdarelerinde Ermeni Politikaları, İstanbul 1988, s.91

(50) Karl Marx Fransızların Osmanlı'dan sağladığı bu imtiyazların zamanla Katolik Hıristiyan ahalinin himayesi şekline nasıl dönüştüğünü şu şekilde değerlendirmiştir; "Bab-ı Ali'nin Hristiyan uyrukları-reaya- üzerinde değil ama Türkiye'yi ziyaret eden ya da orada oturan dindaşları üzerinde yabancı devletlerin "koruyuculuk" hakkı da bu kapitülasyonlardan çıkmıştır. Böyle bir koruyuculuk elde eden ilk devlet Fransa'dır. Fransa ile Osmanlı Bab-ı Alişi arasında 1535'de büyük Süleyman'la I. Francis arasında 1604'te, I Ahmet ile IV. Henry arasında ve 1673'te II. Mustafa ile XIV. Louis arasında yapılan kapitülasyonlar 1740'da "Fransa sarayı ile Osmanlı Babıalisi arasında yapılan anlaşmalar, eski ve yakın zamana ait kapitülasyonlar" adı altında derlenmiş, yenilenmiş, teyit edilmiş, yenileriyle genişletilmiştir. Bu anlaşmanın 32'nci maddesi hangi ulustan olursa olsunlar, Fransa'nın dinine bağlı olan manastırlarda kutsal yerleri ziyarete giden Fransızlar üzerinde Fransa'nın koruyuculuk hakkı bulunduğu hükümünü taşır", "Rusya Fransa örneğini taklit ederek 1774 yılında bir anlaşmaya, Kaynarca Anlaşmasına kapitülasyon koydurtan ilk ülke olmuştur.", bkz. F. Engels, Karl Marks, *Doğu Sorunu*, Çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yay., Ankara 1977, s. 381.

(51) "Antep'te Fransisken Manastırı'nda bulunan sakıncalı belgelerle armalı bir mübürden dolayı bu manastır rabiplerinden Peder Sanbeto'nun Antep savcılığına sorgulanmasına gerek görülmüştür", belgenin tümü için bkz., OBEFİ, I, Belge no. 49.

(52) Bayram Kodaman, *Türkler-Ermeniler Ve Avrupa*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi, Isparta, 2003, s. 18.

(53) Erdem Çakır, *Ermeni Sorununun Yaratılmasında Misyonerlerin Rolü*, <http://www.geocities.com/begunay/z25>

inte (Kutsal Yerler)” adlı süreli yayın bölgedeki Katolik Ermenilerin durumları ve bunlara ne şekilde tesir edileceği açık bir şekilde belirtilmekte idi⁵⁴. Mevzunun dağılmaması için gazetenin Katoliklik ile alakalı ne tür bilgiler içerdiğine girmemekle beraber, bahsedilen yayının Osmanlı da dahil olmak üzere bir çok ülkede misyonerlik faaliyetlerinin bir yönergesi ve el kitabı olarak kullanıldığını belirtmekte fayda vardır. Aynı zamanda bu gazete “ermenî meselesi” ibaresini iki farklı ermenî grubu arasındaki bir anlaşmazlıktan dolayı ilk kez kullanan yayın organıdır (30 Kasım 1875)⁵⁵.

Bölgedeki misyonerlerin bir üs gibi kullandıkları ve fikirlerini yaymada en önemli araçları olan misyoner okulları da yine meselenin ortaya çıkması ve alevlenmesinde önemli rol oynamıştır. Bununla birlikte Rusya’da hazırlanan 11 Mart 1836 tarihli “*Pologenia Kanunnamesi*” ve İstanbul’da kabul edilen 29 Mart 1863 tarihli “Ermenî Millet Nizamnamesi” misyonerlik faaliyetlerinin daha rahat bir şekilde yürütülmesini sağlamıştır.

Fransa’nın Ermenî meselesine dini vesile ederek dahlinin misyonerlik boyutundan başka, bölgedeki Ermenîlerin -kendilerine göre- ibadet özgürlüklerini savunma boyutu da vardır. Zira bu tarz bir müdahale 13 Şubat 1872’de Cebel-i Lübnan’daki Bjommar Zimar manastırının mutelizenin⁵⁶ eline geçmesi üzerine gerçekleşmiştir. Fransa Osmanlı Devleti’nin derhal meseleye eğilmesini ve Ermenîlere ait olan bu müessesenin yeniden Ermenîlere tahsis edilmesini talep ederken Osmanlı tarafı hadisenin hallinin sözünü verirken geçmişte ibadet özgürlüğüne gösterdikleri saygıyı da ortaya koymaktan geri durmamıştır⁵⁷. Yine 15 Şubat 1876’da da buna benzer bir talep Ankara’da bulunan bir Ermenî kilisesi ve buradan zorla çıkarılan Ermenîler için ortaya konmuş ancak hadise Osmanlı tarafından kesin bir dille yalanlanmıştır⁵⁸.

Osmanlı Devleti bilhassa dini vesile ederek iç işlerine karışılması noktasında be-

lirli ölçülerde tepkisini koymaktan da çekinmemiş ve 18 Haziran 1872’de Londra, Paris, Viyana, Berlin, Petersburg ve Roma büyükelçiliklerine gönderdiği tamim ile Papa’nın Ermenî piskopos tayin etme talebini kesin bir dille reddetmiştir⁵⁹. Gerçi Fransa’nın bu tamime riayet etmeyerek el altından muhalefet ettiği de Bab-ı Ali’ye ulaşan haberler arasında yer almıştır⁶⁰.

Gerek misyonerlik faaliyetleri gerekse dini vazifeleri icabı olarak Ermenîler arasında karışıklık çıkaranların Fransa tarafından muhafaza edilmesi için bir çok dernek kurulmuştur. Bunların en önemlilerinden biri olan ve Marsilya’da kurulan “*Sığınmacı Ermenîlere Yardım Komitesi*”⁶¹, üyelerinin bir listesi Marsilya’daki büyükelçi Mavroyeni Bey tarafından Hariciye Nazırı Tevfik Paşa’ya 17 Ekim 1896 tarihinde sunulmuştur⁶²:

<i>Ad</i>	<i>Adres</i>	<i>Meslek</i>
Mouline	-	Protestan Papaz
Schackleton	-	Protestan Papazları Kurulu memuru
Gujer	-	Protestan Papaz
Delord	-	Protestan Papaz
Steggs	-	Muhterem
Souwerwein	-	İncil Yazarı
Peyron	-	Protestan Papaz
Such	-	İncil Yazarı
Stitt	-	İngiliz Albay
Hodler	-	Yaver-Emir Subayı
Utudjian	-	Ermenî Papaz
Selian	-	Tüccar
Tekeian	-	Tüccar
Turalian	-	Tüccar
Manoukian	-	Tüccar
Amassian	-	Görevli ve Sekreter
Lenoir	-	Papaz - Genel Sekreter

Listede görüleceği üzere Osmanlı idaresinden zararlı faaliyetleri sonrasında ceza

(54) Aydın, a.g.e., s. 289

(55) Aydın, a.g.e., s. 289

(56) Mutezile, Allahın fillerini kendi güçlerine isnad edip kaderi inkar eden mezhep taraftarlarına verilen addır, bkz., Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II, MEB, İstanbul 1993, s. 586.

(57) OBE, II, Belge no: 15, s. 162.

(58) OBE, II, Belge no: 57, s. 349.

(59) OBE, II, Belge no: 24, s. 193.

(60) OBE, II, Belge no: 26, s. 206.

(61) Bu derneğin fonksiyonlarından biri de Fransa’ya sığınmış bulunan Ermenîlerin İsviçre ve İngiltere gibi ülkelere geçişini sağlamaktır; bkz. OBEFI, I, Belge no. 38.

(62) OBEFI, I, Belge no. 33.

almamak için kaçanlara yardım gayesi ile kurulan cemiyetinin üyelerinin geneli din görevlileridir. Yine bu dernekle alakalı haberler Bab-ı Ali'ye ulaştıktan yaklaşık bir ay sonra, 2 Kasım'da, *Clotilde* adlı bir kilisede Haçlı seferlerine vurgu yapılarak din kardeşleri olan Fransa'dan yardım talep eden bir Ermeni papazının ayini⁶³ Fransa'nın din merkezli olarak gerçekleştirdiği propaganda faaliyetinin ne kadar başarılı olduğunu gözler önüne sermiştir.

Fransızlar direkt temasta buldukları Ermeni meselesinde zaman içerisinde dolaylı fakat önemli başka roller de oynamışlardır. 18. yüzyılın sonunda gerçekleşen Fransız ihtilalinin Osmanlı azınlıklarına tesirinin -bilhassa Asya yakasındakiler- 19. yüzyılda hissedilmeye başladığını kaynaklardan tespit edebiliyoruz. Bu azınlıklar içerisinde önemli bir yer tutan Ermenilerin de milliyetçi tavırlarını sergilemelerinde ihtilal sonrasında Fransa'da dini eğitim gören görevlilerin etkin rol oynadığı yok sayılamayacak bir gerçektir⁶⁴. Bu arada ihtilal sonrasında Fransa'dan sürülen ruhbanların bir kısmının Osmanlı devletine sığınarak bilhassa Maraş - Urfa - Antep bölgesinde açtıkları okullarla⁶⁵ bölgede kıskırtıcı rol oynadıkları da göz ardı edilemeyecek bir detaydır. Konu ile alakalı derinlemesine bir araştırmanın eksikliği hissedilmekle beraber mevcut bilgilerle konu sadece bir ihtimal niteliğindedir. Ancak Ermeni meselesinin gelişiminde Fransa'nın bahsi geçen katkıya yaptığına dair bir örnek vermek yerinde olacaktır.

1885'ten sonra üç Ermeni ihtilal örgütü kurulmuştur. Bunlardan birisi *Armenekan Partisi*'dir⁶⁶. Partinin kurucusu *Mıgırdiç Portakalyan*'ın babası *Mikael Portakalyan*, Paris'te eğitim görmüş, dönüşünde 1858'de Bab-ı Ali Tercüme Odası'nda görev almış ve 1886'da Maliye Nezareti danışmanlığı ve Ziraat Bankası müdürlüğü yapmış bir bürokrattır. Babasının *Mıgırdiç Portakalyan*'a ne tarz bir tesir yaptığı ya da belki yapmadığı kesin kayıtlarla tespit edilememekle ve ihtimallerle hareket etmek gerekmesine rağmen, oğul

Portakalyan'ın 1885'te Marsilya'da *Armenia*⁶⁷ gazetesini çıkartması ve bu gazetenin tesirinde kalan öğrencilerinden dokuzunun *Armenekan Partisi*'ni kurmaları Fransız eğitiminin tesirini göstermektedir⁶⁸. Yine bu parti dışında 19 Ekim 1883 tarihli bir belgede Hariciye Nazırı Arifi Paşa'nın Paris büyükelçiliğine özellikle Cenevre ve Paris'te faaliyet gösteren Ermeni cemiyetlerinin bir araya gelerek Erivan ve Erzurum olaylarını planladığının öğrenildiği(ni) ifade etmesi de Fransa'nın tavrını ortaya koyan bir delil olarak kabul edilebilir⁶⁹. Bu dönemde Hariciye Nazırı olan Arifi Paşa, Cenevre ve Paris'te ortaya çıkan bu Ermeni komitelerinin araştırılması ile alakalı olarak büyük elçi Esad Paşa'ya görev vermiştir⁷⁰. Gerçi Fransa bu cemiyetlerin varlığını reddetmişse de var olan derneklerin fakir Ermenileri destekleme amaçlı olarak faaliyet gösterdiğini ifade etmesi Ermeni derneklerinin başkent Paris'teki varlığını doğrulamaktadır⁷¹. Ayrıca özellikle Abdülhamit döneminde ortaya konan katı tedbirlere karşı Ermeniler, Paris'te Daşnaksutyun tarafından düzenlenen 1902 ve 1907 tarihli *I. - II. Osmanlı Libaralleri* kongrelerinde Prens Sabahattin ve Ahmed Rıza'nın katılımları ile fikirlerini rahatça ifade ederek II. Abdülhamid'e karşı tepkilerini ortaya koyarken⁷² Fransa'nın da Osmanlı idaresine karşı tertip edilen bu iki önemli organizasyona seyirci kalması düşündürücü bir durumu ortaya koymuştur. Ermenilerin eğitimleri boyunca müfredatlar icabı Fransızca ile çok yakın olup, hatta bazı okullarda Fransızca bir metni okumaksızın mezun olamamaları⁷³ bir noktada Fransız

(63) OBEFİ, I, Belge no. 34.

(64) Nejat Göyünc, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2000, s. 42; Bayram Kodaman, "Ermeni Yanılgıları", Eğitim, Yıl :4, Sayı : 38, NİSAN 2003, s. -----

(65) Gencer, a.g.e, s. 70.

(66) Akçora, a.g.m, s.130.

(67) Bahsi geçen gazetelerin Londra'da ve Ermeniler arasında dağıldığı bilinmektedir; bkz., OBEFİ, I, Belge no.13

(68) Göyünc, a.g.m, s. 39.

(69) OBE, V, Belge no: 97, s. 411.

(70) OBEFİ, I, Belge no.2

(71) OBE, V, Belge no: 102, s. 454.

(72) Hovannissian, a.g.e., s. 17.

(73) Pamela J. Young, Knowledge, Nation, and The Curriculum: Ottoman Armenian Education 1853-1915, Doktora Tezi, Michigan Üniversitesi, 2001, s. 120.

kültürüne aşinalığı sağlamıştır. Haliyle bu aşinalık ve Ermenice'nin yanında Fransızca'yı iyi derecede kullanabilmek yayınların takibi ve yayılımında ayrıca bir kolaylık sağlamıştır.

Çalışmanın bu kısmına kadar Ermeni meselesinde Fransızların tesiri üzerinde durulurken genel manada bugün üzerinde net bir sonuca varılamayan ve umumiyetle taraflar tarafından kabul görmeyen konular üzerinde birkaç ifadeye yer verilmiştir. Ancak; Fransa'da 1604 ile 1877 tarihleri arasında kaleme alınarak bugün ancak 200 tanesi gün yüzüne çıkarılarak fişlenmiş olan ve hayali Ermenistan coğrafyası ve Fransızların buradaki faaliyetlerini anlatan eserler konuya somut deliller teşkil etmektedir⁷⁴. Zira ortada böyle bir kavramdan söz edilmezken olmayan gerçekler üzerine tesis edilen "Ermeni halkı" ve "Ermenistan devleti" kavramları zamanla Ermenilerin Osmanlı devletine isyan etmesinde hızlandırıcı bir rol oynamıştır.

Tüm bu verilerin yanında Fransa hükümetinin Ermenilerin isyanları sırasında onlara gösterdiği himayedar tavır ve sağladığı maddi destekler de devlet içerisindeki asilerin daha rahat ve cüretkar faaliyetlerde bulunmasına zemin hazırlamıştır. Bu tarz yardımlar Osmanlı Devleti'nin bu menfi hareketlere karşı var olan aciziyetini göstermekle beraber Ermeni tasallutuna maruz kalan halkın da devlete güveninin sarsılmasına ve zaman zaman galeyana gelmesine sebep olmuştur. 26 Ağustos 1896'da Osmanlı Bankası'nı işgal eden *Daşnaksutyun* üyelerinden bir kısmı yaralı ve ölü olarak ele geçirilirken bir kısmı Osmanlı Bankası müdürünün ve Rus sefaretinin yardımları ile bir Fransız gemisine bindirilmiş ve Marsilya'ya kaçırılmıştır⁷⁵. Böyle bir suçun mümessillerinin cezalarını çekmeden hiçbir şey olmamış gibi devletin elinden alınarak yurt dışına çıkarılması devletin aciziyetini gösterir bir delildir.

Bu karışık dönem sonrasında meselelerin zaman zaman direkt zaman zaman da dolaylı müsebbibi olan Fransa'da faaliyetler

devam etmiş ve dönemin önemli aydınları olan George Clemenceau, Anatole France, Jean Jaures ve Francis de Pressense⁷⁶ bir araya gelerek bir komite kurmuşlar ve kitlelere gerçekleştirdikleri konuşmalarında ısrarla kullandıkları "zavallı Ermeniler" ve "Katliamcı Türk" imajları ile kamuoyunu etkilemeye çalışmışlardır⁷⁷. Ayrıca aynı komite Paris'te "*Pro-Armenien*" isimli bir gazete çıkararak fikirlerini bu vesile ile yaymayı amaçlamışlardır. Bahsi geçen gazetenin Ermenilerin mücadelesinde önemli yer tuttuğu ve Balkan savaşları sırasında yayınına ara verilse de savaş sonunda tekrardan çıkarılmaya başlanarak diğer ülkelere de gönderildiği kaydedilmiştir⁷⁸.

Bu arada Avrupa'daki bir çok devletin kendi emelleri için Osmanlı içerisindeki bir halka bu tarz müdahaleleri tüm olumsuzluklara rağmen bazen de beklenmeyen sonuçlar doğurmuştur. Ermenilerin soykırım iddialarına kadar gidecek olan iddialarının aksine Osmanlı idaresinin dış müdahalelere azınlık hakları bahane edilerek en fazla maruz kaldığı dönemde, kaynaklarda göze çarpan bazı hadiseler ilginç bir durum ortaya koymaktadır. 12 Ağustos 1864 yılında, Paris'te daha evvel açılan bir Ermeni okulunun idarecileri dönem sonu programında kendilerine gösterilen anlayışa binaen Osmanlı idaresine teşekkürlerini sunarken bağlılıklarını da bildirmeyi de ihmal etmemişlerdir⁷⁹.

Aslında burada tüm ithamlara rağmen Osmanlı idaresinin ihtiyatlı tavrının da ortaya konması gerekmektedir. Azınlık haklarının bahane edilerek iç işlerine müdahale edilme-

(74) Bahsedilen eserlerin bir kısmının isimleri ve yayın tarihleri için bkz. Aydın, a.g.e., 289.

(75) Göyünc, a.g.e., s. 41; Akçora, a.g.m, s. 137.

(76) Aynı Francis de Pressense, bir yandan bağımsız bir devlet olan Osmanlı idaresinin bir iç meselesine müdahale ederek uluslararası dengeye zarar verirken, bir yandan da sosyalist anlayış ışığında Avrupa barışının ancak güçler dengesi ile sağlanabileceğini iddia ederek kendisi ile çelişmektedir, bkz. Brynjolf J. Hovde, "French Socialism and Triple Entente", The Journal Of Political Economy, Vol.34, No.4, August 1926, s.465.

(77) Gürbüz Evren, "Fransa'nın Ermeni Politikası: Kilikya'dan Marsilya'ya", *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, s. 273.

(78) Roderic Davidson, "The Armenia Crisis, 1912-14, The American Historical Review, Vol.53, no.3, April 1948, s.485.

(79) OBE, I, Belge no: 161, s. 362.

si Osmanlı idaresini o kadar rahatsız etmiş olacaktır ki, zaman zaman yabancı ülkelere giden Osmanlı vatandaşı Ermenilere iyi davranılması noktasında o ülkedeki temsilcilere özel mesajlar çekilmekte idi. Örneğin 22 Şubat 1864 tarihinde özel işleri vesilesi ile Paris'e giden bir Ermeni vatandaşına her türlü kolaylığın sağlanması noktasında Hariciye Nazırı Ali Paşa'dan Paris büyükelçisi Cemil Paşa'ya bir mesaj gönderilmiştir⁸⁰. 29 Haziran 1867'de Paris'e giden banker Avedis'in en iyi şekilde muamele görmesi için dönemin Hariciye Nazırı Fuat Paşa'dan büyükelçi Cemil Paşa'ya bir mesaj gönderilmiştir⁸¹.

Burada üzerinde durulması gereken noktalardan biri de Fransa'nın konu ile alakalı olarak sergilediği ikiyüzlü politikadır. Zira Osmanlı idaresindeki Ermenilerin baskı ve zulüm gördüğünü iddia ederek, bağlı oldukları devlete karşı giriştikleri mücadelelerinde her türlü desteği dolaylı ve direkt olarak veren Fransa⁸² hükümeti bazen de strateji değişikliği yaparak Ermenileri çok ağır ithamlar altında bırakmaktan da geri durmamışlardır. Örneğin Fransa parlamentosundan Chiserin adlı bir şahsın hariciye nezaretine gönderdiği 18 Kasım 1895 tarihli bir mektupta; Ermeni meselesinin tamamı ile İngiltere'nin telkinleri ile ortaya konduğu, zira Osmanlı idaresinde değer verilmesi gereken bir topluluk varsa onların Müslümanlar olduğu ve Ermenilerin -aynen belge de geçen ifade ile- "insanlık âleminin en iğrenç milleti" olduğu ifade edilmiştir⁸³. Yine 1896 Kasım'ında dönemin Fransa dışişleri bakanı Hanotaux'un kendi parlamentosunda yaptığı uzun konuşmanın bazı kısımları Fransa'nın konu ile alakalı geçmişteki yaklaşımına ters bir tavır olarak göze çarpmaktadır:

".... Osmanlı devleti idaresinde bulunan ve şimdi tek tartışma konusu olan bu vilayetlerdeki Ermeni halkının, elimizdeki istatistiklerden anlaşıldığı gibi tüm Osmanlı abalisine göre yüzde on üçten fazla olmadığı bir gerçektir. Anadolu vilayetlerindeki Ermenilerin toplam miktarı şüp-

*hesiz üç milyon değildir. Zaten Ermeniler bahsedilen eyaletlere eşit miktarda değil, bazı yerlerde sık ve bazı yerlerde dağınık bir şekilde bölünmüşlerdir. Sözüün kısası hiçbir vilayette bir nokta bulunamaz ki orada bu zavallı abali hakikaten çoğunlukta olsun ve etrafında bir şekilde muhtariyet idaresi usulünün uygulanabileceği bir merkez oluşturulabilsin."*⁸⁴

".... 1878-1881 yıllarında Berlin Anlaşması ve Kıbrıs Mukavelesinde Avrupa ve özellikle İngiltere Ermenilerin durumuyla ilgileniyordu. Fakat bir Ermeni fesat hareketi ilk olarak sadece 1885 yılında duyuldu. Ermenilerden Fransa, İngiltere ve Avusturya'ya dağılanlar intikam duygularına kapıldılar. Komiteler kurup gazeteler çıkararak hararetle bazı telkinlerde bulunmaya başladılar. St. Dennis'de Luzinyan'ın kabri üzerinde gösteriler yapıldı. Fesat hareketi Fransa'da yayıldıysa da İngiltere'de büyüdü ve İncil Cemiyetleri tabriklere başladılar. Bu hareket yavaş yavaş kürsülerden toplantı yerlerine sonra da sokaklara hatta parlamentoya yayıldı. Hükümet dahi bu problemle uğraşmak zorunda kaldı

*Güdülen amaç Osmanlı idaresinin yolsuzluklarını kesintisiz olarak ilan edip Avrupa'nın dikkatini çekmek; müdahale fikrini ve ya başka bir deyişle Avrupa'yı doğu meselelerinde zorla isteklerini desteklemeye bir çok kez sevk eden Haçlılık düşüncesini yavaş yavaş genişletmekti."*⁸⁵

Hanotaux konu ile alakalı olarak yaptığı bu uzun konuşmanın sonlarında bu karmaşa ortamından sadece Ermeniler ya da genel manada gayri Müslimlerin de etkilendiğini ifade etmeyi de unutmamıştır.

(80) OBE, I, Belge no: 163, s. 381.

(81) OBE, I, Belge no: 174, s. 415.

(82) Örneğin 1894 tarihinde Fransa büyükelçisi olarak İstanbul'da bulunan Paul Gambon, Fransa'ya gönderdiği bir mektupta, "Ermeni kitlelerin zihnine milliyetçilik ve bağımsızlık fikrini sokmak bir gerekliliktir" ifadesini kullanmaktan geri durmamıştır, (Kasparian, a.g.e., s. 178).

(83) BOA, HR.SYS.1922/106.

(84) OBEFI, I, Belge no. 36, s. 76.

(85) OBEFI, I, Belge no. 36, s. 77.

Son söz olarak şunu belirtmekte fayda vardır ki; Fransızların Ermenilerin bu mücadelesinde onlara gösterdiği “samimi!” yardıma rağmen 1834-1914 tarihleri arasında Amerika’ya önemli sayıda Ermeni göçerken Fransa başta olmak üzere Avrupa ülkeleri bundan payını alamamış ve pek tercih edilmemiştir⁸⁶. Bu noktada iki ihtimal ortaya çıkmaktadır, ya Ermeniler Fransa’nın samimiyetine inanmamış ya da Osmanlı himayesinde isyandan önceki dönemde buldukları rahat yaşamı Fransa’da bulamayacaklarından korkmuşlardır. Aslında Türk Tarihi Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu, Fransa’nın bugün hala Ermeni meselesini ele alırken “trajedi” söylemlerinden bulunmasını Ermeni lobilerinin bir şekilde tatmin çalışmasından başka bir şey olmadığını ifade ederken, cevabını istediği şu sorular Fransa’nın Ermeni meselesindeki tavrını açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“O dönemde Fransa’nın Ermenilerle ilişkisi acaba hangi boyuttaydı? Acaba Fransa Ermenileri Anadolu’da nasıl kıskırttı, Osmanlı ordusuna karşı nasıl silablandırdı? Ermenileri kendi adına nasıl kullandı? Ordusunda ne kadar Ermeni lejyoner vardı? Ermeni lejyonerlerin doğum yerleri nerelerdi? Bunlar, Osmanlı Ermenileri miydi, Ermenistan Ermenileri miydi? Çanakkale savaşları öncesinde Ermenilerle ilişkileri hangi ölçüde kurdu? Onları nasıl bir plan dahilinde silablandırma amacıyla bulundu? 1914-1918 yılları arasında Fransa için ölen Ermeniler kimlerdi?”⁸⁷

Kaynaklar

BOA, HR.SYS. 1922/106

BOA.A.MKT.MHM. 651/10

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri, I, Ankara 2002.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, I-II-III-IV-V, İstanbul 1987.

Akçora, Ergünöz, “Osmanlı Devleti Dönemi Ermeni İsyancıları Ve Türk Ermeni Toplumları İlişkilerine Etkileri”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2000, ss. 123-143.

Aydın, Dündar, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa’nın Rolü”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984 Ezurum, Ankara 1985, ss. 285-291.

Çakır, Erdem, “Ermeni Sorununun Yaratılmasında Misyonerlerin Rolü”, <http://www.geocities.com/begunay/z25> (14.10.2015)

Çark, Rahip Yervant Gomidos, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, Yeni Matbaa, 1953.

Davidson, Roderic, “The Armenia Crisis, 1912-14”, *The American Historical Review*, Vol.53, no.3, April 1948, ss. 481-505.

Dominian, Leon, “Europea at Turkey’s Door”, *Geographical Review*, Vol.1, No.4, April 1916, ss. 286-94.

Engels, F., Marks, Karl, *Doğu Sorunu*, Çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yay., Ankara 1977.

Eraslan, Cezmi, “Ermeni Komiteleri, Propagandaları ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, ss. 77-108.

Evren, Gürbüz, “Fransa’nın Ermeni Politikası: Kilikya’dan Marsilya’ya”, *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, ss. 269-286.

Gencer, Ali İhsan, “Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü”, *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, ss. 67-76.

Göyünç, Nejat, “Osmanlı Devleti’nde Ermeniler Hakkında”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2000, ss. 35-43.

Hovannissian, Richard G., “The Armenian Question in the Ottoman Empire”, *Last European Quarterly*, 6:1, Mart 1972, ss. 1-26.

Hovde, Brynjolf J., “French Socialism and Triple Entente”, *The Journal Of Political Economy*, Vol.34, No.4, August 1926, ss. 458-78.

İlter, Erdal, “Ermeni Meselesi”nin Perspektifi ve Zeytûn İsyancıları (1780-1880), *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara 1988.

Karaca, Ali, Türkiye’de Ermeniler İçin Yapılan Reformlar (Örtülü Bir İşgale Doğru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915), *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, ss. 107-170.

Kasparyan, Vartan Suren, *The Historical Roots Of The Armenian Question 1878-97*, Doktora Tezi, Utah Üniversitesi, 1977.

Kodaman, Bayram, “Ermeni Yanılgıları”, *Eğitim*, Yıl: 4, Sayı: 38, NİSAN 2003, s. 17-21.

(86) Justin McCarthy, “Osmanlı Ermeni Nüfusu”, Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler, ed. Türkkaya Ataöv, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 2002, s.72.

(87) www.haberanaliz.com.

Kodaman, Bayram, *Türkler-Ermeniler ve Avrupa*, Süleyman Demirel Üniversitesi, Atatürk İlke ve İnkılap Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi, Isparta, 2003.

Kuran, Ercüment, “Ermeni Meselesinin Uluslararası Boyutu”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2001, ss. 105-121.

McCarthy, Justin, “Bırakın Tarihçiler Karar Versin”, Çev. Doğan Coşkun, *Türkiye Ermenistan İlişkileri, Dünyü, Bugünü ve Geleceği Konferansı 15 Mart 2001*, İstanbul, ss. 113-130.

McCarthy, Justin, “Osmanlı Ermeni Nüfusu”, *Osmanlı’nın Son Döneminde Ermeniler*, ed. Türkkaya Ataöv, Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yay., Ankara 2002, ss.62-83.

Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, MEB, İstanbul 1993.

Shorrock, William I., “The Origin Of French Mandate In Syria and Lebanon: The Railroad Ques-

tion, 1901-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No.2, Nisan 1970, ss. 133-153.

Süleyman Beyoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Nüfusu” <http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale42.html> (14.10.2014)

Şahin, Recep, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinde Ermeni Politikaları*, İstanbul 1988

Terzi, Arzu Tozduman, “Osmanlı Maliyesinde Söz Sahibi Üç Ermeni Nazır: Agop, Mikail ve Ohannes Paşalar”, *Uluslararası Türk Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, 24-25 Mayıs 2001, İstanbul 2001, ss. 21-34.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1976.

Yavuz, Bige, *Türk Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922*, TTK Basımevi, Ankara 1994.

Young, Pamela J., *Knowledge, Nation, and The Curriculum: Ottoman Armenian Education 1853-1915*, Doktora Tezi, Michigan Üniversitesi, 2001.